

ПРАІСТОРИЧНІ МІГРАЦІЇ, ВІЙНИ І ПАЛЕОКЛІМАТ (за даними бронзового віку Східної Європи)

Р. О. Литвиненко

Перші два десятиліття поточного сторіччя означились чималими досягненнями й відкриттями в археології бронзової доби Східної Європи. Чи не найбільші зрушення, які без перебільшення можна вважати справжнім науковим проривом, відбулися у вивченні процесів, що припадають на заключний етап середнього бронзового віку, яким змінилася на теренах південної половини Східної Європи так звана катакомбна доба. Значною мірою ці результати було досягнуто, з одного боку, завдяки зусиллям кількох поколінь українських археологів, насамперед дослідників, які працювали в річищі концепції видатного українського науковця С. Н. Братченка щодо процесу глобальних синстадіальних трансформацій в середовищі шнурових і катакомбних культур Центральної та Східної Європи, що призвели до утворення на цих теренах низки епішнурових і посткатакомбних культур, зокрема бабинської [Братченко 1976; 1977; 1985]. В результаті розвитку й удосконалення цих уявлень з'явилися концепції блоку посткатакомбних культур Східної Європи, генези культурних кіл Бабіне і Лола та інші теоретичні новації [Литвиненко 2009; 2011; Мимоход 2005; 2013; 2014; та ін.]. Примітно, що фундамент і стіни цієї концептуальної будівлі зведено представниками української археологічної школи і, випадково це чи ні, вихідцями з Українського Донбасу.

Серед відкриттів, здійснених у рамках зазначених комплексних досліджень, виділяються достеменно виявлені на обширах степів-лісостепів Чорноморсько-Каспійської області міграції скотарів – носіїв різних посткатакомбних культур, а також подекуди супроводжуючі їх війни та збройні конфлікти. Ці міграційні процеси вдалося побачити завдяки застосуванню методу диференційованої картографії різночасних пам'яток, які продемонстрували тереново-хронологічну динаміку культурних ареалів. Зрозуміло, що реалізація такого прийому стала можливою завдяки успіхам у розробці схем відносної хронології (періодизації) для посткатакомбних культурних утворень, які базуються насамперед на використанні методики порівняльної стратиграфії, застосованої для курганних могильників. В цьому сенсі найкращі результати вдалося отримати для дніпро-донської бабинської (ДДБК) і лолінської культур [Литвиненко 2009; Мимоход 2013], особливо для першої з них, для якої розроблено п'ятиступеневу схему періодизації та виявлено надійний комплекс хроноіндикаторів. Для порівняння, решта бабинських і лолінська культури мають дво- або триступеневі періодизації [Литвиненко 2009; Мимоход 2013; 2014].

Як свідчать джерела, зазначені міграційні хвилі часто-густо супроводжувались збройними конфліктами між мігрантами й аборигенами, на чій землі переселялись перші. Найбільш виразно такий сценарій простежується в процесі масової міграції людності ДДБК із Азово-Дніпро-Донецького регіону на схід – північний схід, спочатку в Донецько-Донське (етап ІБ), а далі – в Доно-Волзьке (етап ІА) межиріччя, попередньо зайняті населенням волго-донської бабинської культури (ВДБК). Мілітарний характер цієї міграції засвідчується: 1) присутністю в зоні міжкультурного контакту з обох боків чоловічих поховань зі зброєю та збройовим реманентом, в деяких з яких небіжчики мали ознаки бойових травм і поранень (всі – винятково ВДБК); 2) наявністю в порубіжжі ДДБК–ВДБК захоронень чоловічих решток у «пакунках»; 3) особливістю демографічної ситуації, згідно якої мігранти ДДБК в крайніх районах свого проникнення представлені здебільшого дорослою чоловічою верствою, переважно віком 20–45 років (89 %), за мінімальної долі жінок і майже відсутності дітей [Литвиненко 2012: 61–66; 2019: 317–323, 325–327; 2020: 337–341].

Окремі факти можна тлумачити як протистояння між міграційними хвилями, що перетинаються, або в якості прикордонних конфліктів між сусідами. Саме так розуміються

нами захоронення ДДБК і ВДБК з лівобережжя Нижнього Дону, в яких небіжчиків було вбито стрілами, характерними для сусідньої з півдня лолінської культури [Литвиненко 2019: 327–328], яка на своєму ранньому етапі також демонструє проникнення своїх носіїв за межі основного ареалу, зокрема на північ [Мимоход 2013: 22]. Доволі надійно встановлено, що позначені даними комплексами збройні сутички відбувалися на етапі ІА періодизаційної схеми ДДБК. Вочевидь, в цей час за наслідками вказаного протистояння у Доно-Сальському межиріччі сформувалося бабинсько-лолінське порубіжжя, яке бабинці на етапі ІБ намагалися встановити значно південніше, просунувшись вздовж Манича майже до гирла Єгорлика і Джурак-Сала [Литвиненко 2020: 340, рис. 4].

Випадок розширення ареалу ДДБК в протилежному напрямі – на захід, майже до Дністра, за окремими характеристиками також нагадує міграцію з військовим компонентом. Проте деякі ознаки, зокрема стрімкість процесу (в рамках етапу ІБ), нечисельність і низька щільність бабинських комплексів у величезному їхньому Дніпро-Буго-Дністровському ареалі (21 поховання на 41600 км²), відсутність власного курганного будівництва на цих теренах, дозволяють сприймати процес західного просування носіїв ДДБК не як міграцію, а як військову кампанію, що прискорила чи навіть поклатала край існуванню в Надчорномор'ї інгульської катакомбної культури [Литвиненко 2020: 341–349].

Виявлені на підставі археологічних матеріалів та інших даних міграційні процеси є дуже важливим відкриттям у праісторичних реконструкціях бронзового віку. Але вони набуватимуть ще більшої переконливості й аргументованості за наявності для них причинно-наслідкових пояснень. Такі пояснення існують і пов'язані вони з палеокліматом. Справа у тім, що описані вище міграційні процеси фінального періоду середньої – початку пізньої бронзи і супроводжуючі їх військові конфлікти спочатку між носіями різних посткатакомбних культур, а пізніше – між ними і представниками колісничних культур, відбувалися на тлі або, точніше, під впливом масштабних і глибоких палеокліматичних змін, що мали місце наприкінці раннього – початковій фазі середнього суббореалу в Старому Світі. Саме катастрофічна аридизація і континенталізація, пік яких припадає на 2200 BC cal, і яка, для прикладу, призвела до краху Древнього царства в Єгипті та Аккадської держави в Месопотамії, вочевидь, також спричинила декілька хвиль культуротворчих міграцій на Європейському континенті. Серед них назвемо дві приблизно паралельні хвилі міграції з Центральної до Східної Європи (своєрідний *Drang nach Osten* бронзового віку): одна – вздовж лісової смуги до Верхнього Поволжя – призвела до появи середньоволзької абашевської культури [Мимоход 2016; 2018]; друга – лісостепом і степом до Азово-Дніпро-Донецького регіону – спричинила утворення дніпро-донської бабинської культури [Литвиненко 2007; 2009а; 2009б]. Ще одна міграція, спровокована означеною кліматичною катастрофою, реконструюється на південно-східному фланзі Європи – з Північно-Східного Кавказу до Степового Передкавказзя – і спричинила появу лолінської культури [Мимоход 2013: 310–316; 2016; 2018]. Є очевидним, що критичне погіршення клімату наприкінці III тис. до Р. Х. викликало і розглянуті вище міграції в посткатакомбному культурному середовищі [Литвиненко 2012: 68–69; 2019: 329; 2020: 352–353; Борисов, Мимоход 2010; 2011; Мимоход 2018].

Палеоклімат навряд чи був єдиною причиною, що зумовлювала переселення та військові протистояння між скотарськими народами. Вочевидь, тут могли даватися взнаки також соціальні, демографічні, міжплеменні/міжетнічні та інші процеси. Проте значення палеоекологічних чинників, як засвідчують численні дослідження останніх десятиріч, дуже часто виступають первинними і визначальними, що, вочевидь, мало місце і в заключний період середньої бронзи на теренах Східної Європи, а ширше – Західної Євразії та прилеглих областей.